

УДК 338.43.(477)(091)

Кірпи́ль Зінаї́да Петро́вна,
доктор філософії,
зав. сектором наукознавства,
ДНСГБ УААН
(м. Київ)

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Висвітлюються економічні відносини в сільському господарстві в першій половині XX ст., що охоплює 20-50-ті роки, і в другій половині їх розвитку: 1960-1989 рр., у 1990-х роках в Україні як суверенній незалежній державі і до сьогодні.

Освещаются экономические отношения в сельском хозяйстве первой половины XX ст., которая охватывает 20-50-тые годы и вторую половину их развития: 1960-1989 гг., в 1990-х годах в Украине как суверенном независимом государстве и до сегодня.

Economic relations light up in agriculture in the first half of XX item which engulfs 20-50th the second half of their development: 1960-1989 In 1990th in Ukraine as sovereign independent state and to today.

Проблемами формування раціональних економічних відносин в АПК займалися і займається багато відомих економістів. Разом з тим у ринкових умовах потребують подальшого дослідження проблеми, пов'язані з кардинальними змінами системи відносин у сільському господарстві, визначенням місця і ролі держави в них. До цього часу в літературі недостатньо висвітлені економічні відносини в сільському господарстві. Літературні джерела не дають достовірного уявлення про фактичні етапи становлення економічних відносин. Майже відсутні наукові праці, в яких висвітлюються питання економічних відносин у сільському господарстві. З розвитком сільськогосподарської галузі здійснювалися трансформаційні процеси в

економічних відносинах. З огляду на вищевикладене виникає необхідність звернення до архівних матеріалів.

Формування економічних відносин у сільському господарстві сягає сивої давнини, оскільки їхня сутність має соціальний характер, пов'язаний з людиною як суб'єктом суспільного виробництва, з її працею та спілкуванням у конкретному історично визначеному соціумі. Тому становлення економічних відносин у цій галузі пов'язане з розвитком самої людини на різних етапах її становлення як соціальної істоти. Ще первісна людина задовольняла свої життєві потреби за рахунок дарів природи – диких плодів, ягід тощо, якими харчувалася, оскільки тоді сільське господарство в сучасному розумінні не існувало як галузь. Однак відносини в сім'ї мали елементи економічного характеру.

Розвиток людини супроводжувався формуванням відповідних її рівню суспільно-політичних укладів: первісно-общинного, рабовласницького, феодального і ін. та адекватних їм економічних зв'язків. Тому зародження й розвиток економічних відносин у сільському господарстві пов'язаний з виникненням і розвитком людини, а початком становлення їх у сільському господарстві як галузі суспільно корисної праці можна вважати період виокремлення ремесла від цієї галузі, тобто тоді, коли економічні відносини щодо створення споживних вартостей у вигляді сільськогосподарської продукції набули галузевого характеру.

Економічні відносини в сільському господарстві – це сукупність суспільно-виробничих зв'язків у цій та пов'язаних з нею галузях. Вона (сутність) включає в себе матеріально-технічні, трудові, фінансово-кредитні, земельні відносини, юридичні та інші взаємини між фізичними і юридичними особами, що забезпечують відтворення сільськогосподарського виробництва.

Становлення й розвиток економічних відносин у сільському господарстві як складової сільськогосподарської дослідної справи має певні особливості, пов'язані зі специфікою постановки наукових експериментів. На відміну від постановки експериментів, наприклад, у природничих науках, при аналізі економічних форм не можна користуватися ні мікроскопом, ні хімічними реактивами чи іншими засобами. Все повинна замінити сила абстракції [1, с. 4].

Основними методами дослідження економічних відносин у сільському господарстві є традиційні загальноприйняті в економіці методи: статистичне спостереження, логічний аналіз, метод порівняння, середні та відносні величини, динамічні ряди, індексний метод, методи математичної статистики (дисперсійний, кореляційний, вирівнювання та ін.).

Спостереження над економічними відносинами почали здійснювати власники великих землеволодінь, а результати їхнього аналізу висвітлювалися в спеціалізованих виданнях, серед яких у XVIII ст. важливе значення мали “Труды Императорского Вольного Экономического Общества”. Пізніше – у 60-х роках XVIII ст. – в наукових працях сільськогосподарських товариств з метою створення спеціальних закладів не тільки для вивчення технологічних процесів у сільському господарстві, а й економічних відносин у цій галузі. Ці товариства відіграли важливу роль у створенні середніх та вищих навчальних закладів у різних регіонах Росії, де вивчалися не тільки природничі, а й суспільно-економічні науки. Зокрема, завдяки Московському товариству сільського господарства було відкрито Петровську землеробську і лісну академію, а з 1766 р. це товариство почало видавати свої наукові праці, в яких висвітлювалися результати дослідної справи не тільки з розвитку рослинництва і тваринництва, а й міркування щодо економічного розвитку Росії та соціально-економічного становища селянства. Згідно із статутом 1872 року. Вольное Экономическое Общество мало відділення: сільського господарства, технічних сільськогосподарських виробництв, сільськогосподарської статистики з політичною економією. При відділеннях функціонували такі спеціальні комітети, як політико-економічний, грамотності, а також спеціальна статистична та інші комісії, що займалися дослідженням економічних відносин у сільському господарстві [2, с. 16].

Крім аграрних проблем, Вольное Экономическое Общество займалося дослідженням фінансових, суспільно-економічних і суспільних питань, зокрема, оподаткування населення, зниження купівельної спроможності грошей та ін.

Членами його були визначні діячі економічної думки, вчені різних галузей науки, письменники-економісти, а також громадські діячі, яким належить вагомий

внесок у розвиток економічної науки, зокрема, в розвиток економічних відносин у сільському господарстві.

Члени товариства обговорювали питання землевпорядкування селян, поліпшення правового становища селян, інші економічні питання розвитку сільського господарства. Економічні відносини в сільськогосподарському виробництві та пов'язані з ними соціальні проблеми селян почали набувати дедалі більшого розголосу. Розгортається діяльність із друкування наукових праць у різних товариствах та інших громадських організаціях.

У XVIII-XIX ст. передові вчені-економісти аграрної науки основним напрямом піднесення сільського господарства вважали розвиток великих сільськогосподарських підприємств з перевагою в них економічних відносин порівняно з дрібними господарствами.

Формування економічної думки в цьому напрямі зумовлено виникненням машин і становленням промисловості та сільського господарства як самостійних галузей. Це внесло певні корективи в структуру економічних відносин у сільськогосподарському виробництві.

Виходить низка наукових праць економістів, які розглядають економічні відносини у сільському господарстві в політичному аспекті. Виникають різні економічні течії щодо власності на землю, організації сільськогосподарського виробництва та праці.

Жовтнева революція 1917 року змінила суспільно-політичний устрій Росії і вперше в історії людства відкрила нову еру соціально-економічного розвитку країни на засадах загальнонародної власності на землю й основні засоби виробництва. Постало завдання докорінних змін в економічних відносинах в усіх галузях народного господарства СРСР, включаючи аграрний сектор. Перед наукою, у тому числі аграрною, в усіх республіках Радянського Союзу висувалися нові завдання щодо побудови першого у світі соціалістичного господарства. З погляду історії, розпочався радянський період її розвитку, який охоплює 1917-1989 рр. В умовах гострої класової боротьби та становлення радянської держави темпи розвитку аграрної економічної науки протягом цього періоду були неоднаковими. З огляду на це радянський період наукових досліджень

економічних відносин у сільському господарстві України, з нашої точки зору, можна поділити на два основні періоди: перша половина ХХ ст., що охоплює 20-50-ті роки, і друга половина радянського періоду їх розвитку, що охоплює 1960-1989 роки.

Доцільність поділу історії розвитку радянської аграрної економічної науки на ці два періоди зумовлена тим, що у 20-50-ті роки в період становлення радянської держави (громадянська війна, колективізація сільського господарства, Велика Вітчизняна війна і перші повоєнні роки відновлення економіки) досліджувалися економічні відносини переважно натурального характеру. У 60–80-х роки розгорнулися дослідження товарно-грошових відносин, наближених до ринкових умов господарювання, які у 90-і роки в Україні як суверенній незалежній державі набули ринкового характеру. Доцільність вивчення аграрно-економічних відносин у 60-80-х роках минулого століття в нашій країні обґрунтовується ще й тим, що необхідність поглиблення дослідження товарно-грошових відносин в аграрній сфері зумовила об'єктивну потребу заснування в м. Києві Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства ім. О.Г. Шліхтера, основні наукові напрями проведення досліджень якого відповідали тогочасним вимогам щодо розвитку сільського господарства як важливої складової народногосподарського комплексу.

Розвиток економічних відносин у сільському господарстві України за радянських часів, як і в дорадянський період, не можна розглядати безвідносно до Росії та інших союзних республік колишнього Радянського Союзу, оскільки вона (Радянська Україна) тоді була важливою його складовою. У зв'язку з цим економічні відносини в аграрній сфері, як і в інших галузях народного господарства УРСР та інших сферах суспільного життя, в Україні розвивалися на загальноприйнятих наукових засадах і економічних законах.

Економічні відносини соціалістичного устрою в сільському господарстві виникли в Росії після аграрного перевороту і втілення в життя програмних документів, зокрема Декрету про землю, згідно з яким на зміну приватному землеволодінню прийшла загальнонародна земельна власність. У колгоспах і радгоспах як основних формах соціалістичного сільського господарства

економічні відносини ґрунтувалися на засадах загальнонародної власності на землю та колективної форми організації праці. Було створено вчення про соціалістичну кооперацію та розроблено кооперативний план розвитку соціалістичного сільського господарства. На його основі здійснювався політичний курс партії на створення й розвиток колгоспного устрою.

В основу економічних відносин у сільському господарстві було покладено поєднання загальнонародних, колективних і особистих інтересів селян. У процесі колективної праці, створення й розподілу її результатів впроваджувалася демократична система управління, а найвищим її органом вважалися загальні збори колгоспників. Колективна праця, соціалістичне змагання, взаємодопомога, госпрозрахункові принципи господарювання, рентні відносини, розподіл за трудовим внеском кожного в громадське виробництво та інші принципи, притаманні колективній формі господарювання, визначили соціально-економічні умови функціонування колгоспно-радгоспної системи ведення сільського господарства і соціального розвитку села.

Соціалістичне перетворення сільського господарства й необхідність прискорення його розвитку на нових економічних засадах і трудових відносинах вимагали поглиблених наукових розробок, комплексних досліджень соціально-економічних процесів на селі [3, с. 453, 464-466, 470].

Великою заслугою вчених-аграрників у цей період був їхній внесок у розроблення такого нормативно-правового документа господарської діяльності кооперативних господарств, як Примірний Статут колгоспу, що був прийнятий у 1935 р. II Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників [4, с. 451-452].

У 20-30-і роки для розвитку аграрно-економічної науки було створено центральні, загальні та республіканські науково-дослідні установи з питань економіки і організації сільського господарства, забезпечено підготовку кадрів економістів-аграрників у середніх спеціальних і вищих навчальних закладах, розгорнуто видання періодичної і книжкової економічної літератури [4, с. 452].

У 1929 р. було створено Всесоюзну академію сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна (ВАСГНІЛ) з її відділенням економіки і організації сільськогосподарського виробництва, який став основним координуючим

центром розширення на базі марксистсько-ленінської методології наукових розробок у галузі формування і вдосконалення соціалістичної системи аграрно-економічних відносин. Серед загальнонаукових і галузевих інститутів ВАСГНІЛ чільне місце посів Всесоюзний науково-дослідний інститут економіки сільського господарства, що сприяло розвитку науки економіки та організації соціалістичного сільськогосподарського виробництва і становленню колгоспного устрою на селі.

В Україні проблеми економічних відносин у сільському господарстві в ці роки досліджувалися в Інституті сільськогосподарської економіки Народного Комісаріату землеробства УРСР, який раніше називався Аграрно-економічним інститутом АН УРСР. Постановою Президії АН УРСР від 13 грудня 1936 р. його перейменовано в Інститут економіки АН УРСР [4, с. 4]. Вагоме місце в цьому інституті посідав сектор економіки сільського господарства, який пізніше було перетворено у відділ.

Інститут був продовжувачем наукових традицій у дослідженні аграрно-економічних відносин, закладених академіком АН УРСР П.М. Першиним. Під його керівництвом розпочинали свою наукову діяльність і стали відомими багато вчених: І.І. Лукінов, В.І. Голіков, О.М. Онищенко, І.Н. Романенко, О.О. Сторожук, І.К. Бондар, П.Ф. Веденичев, Б.І. Пасхавер, А.Ф. Чайковський, Г.С. Фтомов, Л.О. Шепотько, В.В. Трегобчук, І.В. Прокопа, С.І. Пирожков, Д.П. Богиня, В.С. Стешенко та багато інших.

Створена П.М. Першиним наукова школа щодо вивчення аграрних проблем і економічних відносин у соціалістичному сільському господарстві, а пізніше – під керівництвом академіка І.І. Лукінова, переросла в школу з розроблення теорії та економічних питань агропромислового комплексу (АПК). Основними напрямками її було моделювання структури й господарського механізму АПК, дослідження аграрно-ресурсного потенціалу і соціально-економічних аспектів розвитку села.

П.М. Першин – відомий економіст-аграрник, дослідник історії земельних відносин. Його діяльність була присвячена науковому узагальненню досвіду революційного перетворення аграрних відносин і впровадження його в практику

соціалістичного будівництва. Фундаментальні історико-економічні дослідження щодо вдосконалення системи аграрних відносин належать академіку АН УРСР П.М. Першину. Йому належить вагомий внесок у дослідження економічної природи неподільних фондів колгоспів, виявлення тенденцій становлення й організації колгоспно-кооперативної форми власності, в розробку проблем аграрної теорії.

В економічних відносинах держави із соціалістичними сільськогосподарськими підприємствами і безпосередньо в господарствах переважали натуральні відносини. Фінансово-кредитні й фінансові важелі використовувалися державою в першу чергу на потреби індустріального розвитку промислових підприємств, прискорення загального прогресу та економічної підтримки нових форм суспільного господарства.

З розвитком продуктивних сил, загальним економічним зростанням, удосконаленням форм господарювання відбувається відповідна трансформація і в системі економічних відносин у напрямі агроіндустріального виробництва та заміни ручної праці машинною.

Укрупнення колгоспів у 50-і роки минулого століття відіграло позитивну роль щодо відповідності розмірів господарств системі господарських і економічних відносин та рівню розвитку продуктивних сил сільського господарства в цей період [3, с. 470].

Однак надвисокі норми вилучення додаткового продукту, що створювався в аграрній сфері, на користь несільськогосподарських галузей народного господарства стали гальмом подальшого розвитку суспільного землеробства і тваринництва.

Виникла об'єктивна необхідність докорінного поліпшення системи економічних відносин аграрних підприємств (колгоспів і радгоспів) з державою в напрямі розроблення якісно нових форм і методів стимулювання сільськогосподарського виробництва.

Економічні відносини у сільському господарстві і розвиток аграрної науки були тісно пов'язані на той час з директивними рішеннями партії, насамперед з виконанням п'ятирічних планів розвитку народного господарства. Зруйноване

війною сільське господарство та безоплатна праця в колгоспах диктували соціально об'єктивну необхідність розроблення конкретних заходів щодо поліпшення економічних відносин у всіх галузях народного господарства, включаючи аграрний сектор, приводячи в дію всі важелі механізму управління економікою. Тому вересневий (1953 р.) Пленум ЦК КПРС своїм рішенням поклав початок підвищенню закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію колгоспів, поліпшенню системи оподаткування колгоспників, форм оплати їхньої праці та введення в дію додаткових стимулів трудової діяльності у колгоспах.

Водночас натуральні відносини між державою і колгоспами було замінено системою планових закупок за єдиними закупівельними цінами, окремі промислові вироби закуповувалися колгоспами за оптовими цінами. Тобто відбувся подальший розвиток товарно-грошових відносин.

Із середини 50-х років почав посилюватися процес міжгосподарських економічних зв'язків, зароджувалася міжгосподарська кооперація. У сукупності це вимагало наукового обґрунтування щодо подальшого розвитку економічних відносин. Тому в 50-60-і роки перед аграрною наукою постали якісно нові завдання щодо наукових досліджень з вироблення відповідних вимогам часу економічних відносин і механізму їх впровадження у виробництво й суспільне життя. Розгорнулися дослідження наукових засад внутрішньогосподарського госпрозрахунку, спеціалізації колгоспів і радгоспів, посилення їх кооперативних зв'язків [5], інтенсифікації сільськогосподарського виробництва.

Розширенню наукових досліджень економічних відносин у сільському господарстві України сприяло створення в 1956 року Українського науково-дослідного інституту економіки і організації сільського господарства ім. О.Г. Шліхтера (УНДІЕОСГ) в м. Києві як наукового центру з розробки економічних основ формування і здійснення аграрної політики в Україні, актуальних проблем теорії і практики розвитку агропромислового комплексу, організації впровадження у виробництво досягнень економічної науки, здійсненню координації досліджень та підготовки наукових кадрів. Очолив інститут член-кореспондент ВАСГНІЛ І.Н.Романенко.

В Україні на той час проблеми економічних відносин у сільському господарстві досліджувалися в двох інститутах – ІЕ АН УРСР і УНДІЕОСГ. Розширюється коло економічних проблем теоретичного і прикладного спрямування. Координуючим центром теоретичних проблем залишається АН УРСР, прикладних – Всесоюзний науково-дослідний інститут сільського господарства (ВНІЕСГ).

Після березневого (1965 р.) Пленуму КПРС почав проводитися новий аграрно-політичний курс розвитку сільського господарства і на його основі докорінно вдосконалювались економічні відносини в цій галузі.

Зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, впровадження нових технологій, нової системи машин, наукової організації праці (НОП), підвищення темпів інтенсифікації сільськогосподарського виробництва та масштабів міжгосподарської кооперації висунули нові вимоги до наукових досліджень проблем економічних відносин. Зважаючи на це, в 70-80-і роки першорядного значення набули проблеми поглиблення госпрозрахункових відносин у сільському господарстві на всіх рівнях, ціноутворення, рентабельності, управління виробництвом і працею, продуктивності й ефективності праці, соціального розвитку села, докорінного вдосконалення обліку, статистики, інформаційного забезпечення галузі.

Після Жовтневої революції розпочався якісно новий радянський період економічних відносин у сільському господарстві. Дослідження їх супроводжувалося створенням великих науково-дослідних інститутів із питань економічних відносин у сільському господарстві. Зокрема, постановою Уряду, прийнятою в червні 1929 р., був організований Інститут економіки сільського господарства, Інститут організації крупного сільського господарства, які, спираючись на зональні станції та опорні пункти, розташовані в колгоспах і радгоспах, розгорнули велику роботу з розвитку якісно нових економічних відносин у сільському господарстві в умовах планової економіки та колективних форм організації виробництва і праці [2].

На основі проведеного аналізу численних літературних джерел можна зробити висновок, що економічні відносини – це сукупність відносин між людьми

у процесі виробництва та привласнення матеріальних і духовних благ у всіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні, споживанні). Основу економічних відносин становить власність, що відображає відносини між людьми з приводу речей, які використовуються в процесі відтворення умов життя. Право власності є економічною базою формування та здійснення виробничих процесів, власних засобів виробництва та його діяльності, технологію виробництва, порядок і напрями розподілу результатів виробництва. При переході до ринку після здійснення приватизаційних процесів економічні відносини суттєво змінюються.

Економічні відносини в АПК можна класифікувати як внутрішньогосподарські, господарські, галузеві та міжгалузеві. Останні є зовнішніми відносинами підприємств.

У 80-і роки в Україні було створено кілька наукових центрів, де досліджувалися аграрні проблеми, зокрема, Інститут історії України Академії наук України. У ньому створено групи з розробки проблем сільськогосподарського виробництва в Україні у 20-30 роки ХХ ст. (науковий керівник – доктор історичних наук, професор С.В.Кульчицький), з аналізу процесів розвитку аграрного сектора України у 70-90-і роки (науковий керівник – доктор історичних наук, професор П.П.Панченко).

Проблеми аграрних відносин в Україні у ХХ ст. досліджуються на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка (науковий керівник – доктор історичних наук, професор А.Г.Слюсаренко) [6, с 11].

На кафедрі історії України Національного аграрного університету розробляється комплексна наукова проблема “Історичні та соціальні аспекти розвитку аграрних відносин в Україні” (науковий керівник – доктор історичних наук, професор Л.Ю.Беренштейн).

Поглиблено досліджують проблеми розвитку агропромислового комплексу економісти (науково-дослідні інститути Української академії аграрних наук, Інституту аграрного бізнесу та факультетів Національного аграрного університету).

Питання становлення й розвитку економічних відносин у сільському господарстві вивчаються в Державній науковій сільськогосподарській бібліотеці Української академії аграрних наук (Науковий керівник – доктор сільськогосподарських наук, професор В.А. Вергунов).

Науковий аналіз економічних відносин у сільському господарстві в ХХ ст. має велике значення для створення аграрних відносин в умовах ринкової економіки України.

Список використаної літератури

1. *Маркс К.* Капітал. – К.: Держполітвидав, 1954. – Т. 1. – С. 4.
2. *Брежнев Д.Д., Минкевич И.А.* Основные достижения сельскохозяйственной науки в СССР. – М.: Сельхозгиз, 1958. – С. 66.
3. *Лукинов И.И.* Совершенствование системы экономических отношений в сельском хозяйстве // 50 лет ВАСХНИЛ. – М.: Колос, 1979. – 453.
4. *Лоза Г.М.* Развитие аграрно-экономической науки // 50 лет ВАСХНИЛ. – М.: Колос, 1979. – С. 4, 451, 452.
5. *Трегубов И.* Социалистические накопления в колхозах // Вопросы экономики. – М.: Изд-во “Правда”, 1961. – С. 27-37.
6. *Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття / Нац. Акад. Наук України, Ін-т історії України, Укр. акад. історичних наук.* – К., 2000. – С. 11–12.